

**VERSIUNILE ROMÂNEȘTI ALE SCRIPTURII LA TEMELIA
UNUI SECOL DE TRADUCERI /
LES VERSIONS ROUMAINES DES ÉCRITURES AUX
FONDEMENTS D'UN SIÈCLE DE TRADUCTIONS**

Niculina IACOB¹

Rezumat: Începuturile limbii române literare sunt legate, precum în cazul altor limbi verniculare europene, de traduceri textelor religioase. Fără a adera la mișcările religioase manifestate în Europa și existând manifestații mai ales în Transilvania printre saxonii, secuii și ungurii din Transilvania (husitismul, luteranismul, calvinismul), românii au fructificat oportunitatea de a avea cuvântul lui Dumnezeu în propria limbă, fapt ce a deschis calea spre traducerea cărților de cult religios în limba română. S-au alăturat astfel mișcării europene de înlocuire a limbilor vechi sacre (latina, greaca, slavona) prin limbile vernaculare, după principiul evocat de apostolul Pavel, reluat de Martin Luther și exprimat de diaconul Coresi astfel: „întru besearcă mai vârtos cinci cuvinte cu înțelesul meu să grăiesc, ca și alalți să învăț, decât un tunearec de cuvinte neînțelese într-alte limbi“. Odată făcut acest pas, era o chestiune de timp ca slavona, din ce în ce mai puțin înțeleasă, să fie uzurpata din poziția sa de limbă de cultură, și ca numărul textelor traduse în limba română, din ce în ce mai numeroase, să stârneasă ideea că limba română este capabilă să înlocuiască slavona în funcțiile pe care le-a îndeplinit ca limbă de cultură, reluând treptat aceste funcții, la început în cadrul traducerilor, apoi în operele originale, cu conținut din domenii: literar-artistic, religios, filozofic, juridico-administrativ, științific.

Cuvinte-cheie: limbi sacre, text sacru, traducerea Bibliei, limbă literară.

Résumé: Les débuts de la langue roumaine littéraire sont liés, comme dans le cas d'autres langues vernaculaires européennes, à des traductions de textes religieux. Loin d'adhérer à des mouvements religieux manifestés en Europe et ayant des manifestations surtout en Transylvanie parmi les Saxons de Transylvanie, les Sicules de Transylvanie et les Hongrois de cette même région (le hussitisme, le luthéranisme, le calvinisme), les Roumains ont fructifié l'opportunité d'avoir la parole de Dieu dans leur propre langue, fait qui a ouvert le chemin de la traduction des livres de culte religieux en langue roumaine. Ils ont rejoint ainsi le mouvement européen de remplacement des anciennes langues sacrées (latin, grec, slavon) par les langues vernaculaires, selon le principe évoqué par l'apôtre Paul, repris par Martin Luther et exprimé par le diacre Coresi ainsi: „întru besearcă mai vârtos cinci cuvinte cu înțelesul meu să grăiesc, ca și alalți să învăț, decât un tunearec de cuvinte neînțelese într-alte limbi“ [„dans une église, je préfère parler cinq mots intelligibles afin d'éduquer le peuple, plutôt qu'une multitude de mots dans d'autres langues que personne ne comprend“]. Une fois ce premier pas entrepris, c'était une question de temps avant que le slavon, de moins en

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, niculinai@yahoo.fr

moins compris, soit usurpé de sa position de langue de culture, et que le nombre de textes traduits en langue roumaine, de plus en plus nombreux, engendre l'idée que le roumain est capable de remplacer le slavon dans les fonctions qu'il avait remplies en tant que langue de culture, en reprenant tour à tour ces fonctions et en exprimant graduellement, au début dans le cadre des traductions, ensuite dans des ouvrages originaux, des contenus dans des domaines: littéraire-artistique, religieux, philosophique, juridico-administratif, scientifique.

Mots-clés: langues sacrées, texte sacré, traduction de la Bible, langue littéraire.

Limba română, asemenea altor limbi din Europa, și-a început ascensiunea ca limbă de cultură prin traducerea de texte religioase, iar „tradiția biblică românească cuprinde, fără excepție, toate versiunile în limba română, parțiale sau integrale, manuscrise sau tipărite, indiferent de contextul politic, confesional sau cultural în care acestea au fost produse”². Vom analiza succint în continuare modul în care acest fenomen cultural a căpătat suficientă anvergură, în urma unor acumulări cantitative și a unor creșteri calitative, astfel încât să genereze ideea că româna poate înlocui slavona în funcțiile pe care le îndeplinesc ca limbă de cultură, preluându-i rând pe rând aceste funcții și exprimând treptat, mai întâi în traduceri, apoi și în lucrări originale, conținuturi dintre cele mai complexe și din cele mai diverse domenii: literar-artistic, religios, filosofic, juridico-administrativ, științific, politic.

Spre sfârșitul Evului Mediu, în Europa, vechile limbi sacre (latina, greaca, slavona) erau din ce în ce mai greu de înțeles, dar, cu toate acestea, obstinția ierarhiei bisericești de a accepta limbile vernaculare în biserică era greu de zdruncinat. A fost nevoie de personalități care să declanșeze acest proces de naționalizare a serviciului divin, și le amintim pe câteva dintre ele, Jan Hus, Martin Luther sau Jean Calvin, reformatori de prim rang care și-au asumat lupta împotriva ierarhiei bisericești catolice. Saxonul Martin Luther, a cărui *Biblie* a devenit repede modelul lingvistic pentru aspectul supradialectal al limbii germane, a generat o adevărată revoluție în plan confesional, cultural și social, care va depăși repede granițele Saxoniei și se va propaga și în țările vecine.

Transilvania multiethnică a fost influențată de curentele reformatoare externe în mod diferit: sașii au îmbrățișat luteranismul, maghiarii, după o perioadă în care aderaseră la luteranism, au optat, până la urmă, pentru

² „La « tradizione biblica romana » comprende, senza eccezioni, tutte le versioni in lingua romana, sia parziali che integrali, manoscritte o stampate, a prescindere dal contesto politico, confessionale o culturale nel quale esse sono state prodotte.” (Eugen Munteanu, *Sulla tradizione biblica romana. Dissociazioni di principio*, în *Atti del Congresso Internazionale « La Tradizione biblica romana nel contesto europeo »* (Venezia, 22-23 aprilie 2010), Eugen Munteanu, Ana-Maria Gînsac, Corina Gabriela Bădeliță, Monica Joița, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 16.

calvinism, iar secuii au ales să rămână catolici. Românii păreau însă indiferenți la tot ceea ce presupunea Reforma religioasă, chiar și după acceptarea ei oficială în Transilvania, iar limba slavonă părea de neclintit în calitatea ei de unică limbă oficială și de cult. Secolul al XVI-lea a însemnat totuși începutul declinului și pentru slavona românească. Ce îi va fi determinat pe români să își dea seama că au nevoie să cunoască cuvântul lui Dumnezeu în limba proprie este o chestiune care a stârnit numeroase controverse. Părerii dintre cele mai diferite s-au emis în legătură cu această problemă, unii specialiști legând apariția scrisului în limba română exclusiv de factorii interni, neglijându-i pe cei externi, alții, dimpotrivă, au ignorat factorii interni în favoarea celor externi. O împăcare a contrariilor au încercat să aducă cei care au susținut interacțiunea factorilor interni și externi. Pentru Petre P. Panaitescu și Gh. Ivănescu, factori interni de natură social-politică și culturală i-au determinat pe români să traducă cele dintâi scrieri bisericești în limba română, anumite pături sociale dorind ieșirea de sub dominația culturală a slavonei și dobândirea autonomiei bisericii românești din Maramureș față de mănăstirea de la Muncaci (Ucraina). Mai mult chiar, Mănăstirea Peri este indicată drept loc cert al realizării celor dintâi traduceri în limba română, în condițiile în care ea dobândise statutul de stavropighie, în virtutea căruia avea dreptul să hirotonească preoți și să administreze biserici, nefiind exclusă nici existența pe lângă această mănăstire a unei școli de preoți și de grămăticii, fapt care ar fi justificat o dată în plus nevoia de a avea texte traduse în limba română sau texte biblingve slavo-române pentru pregătirea viitorilor preoți și dieci.

Când e vorba despre susținătorii influențelor externe, lucrurile sunt și mai încurcate, date fiind curente culturale străine care se presupune că ar fi influențat traducerea celor dintâi texte în limba română. Adepți ai bogomilismului, ai husitismului sau ai protestantismului, specialiști cu nume sonore au încercat să-și argumenteze poziția pe care se situau. Dacă B. P. Hasdeu a fost adeptul influenței bogomilice, fără să fi atras prea mulți adepți, N. Iorga, în schimb, a susținut că introducerea limbii române în scris s-ar datora influenței husite, care se propagase în nordul spațiului românesc, mulți dintre români trecând chiar la husitism. În realitate, însă, ideologia husită a avut ecou mai ales în rândurile maghiarilor și mult mai puțin în rândurile românilor, iar cele dintâi texte religioase traduse în limba română poartă mai degrabă amprenta unei influențe luterane. Mai mult decât atât, fiind prizoniți în Transilvania, husiții nu ar fi putut influența traducerea unui număr destul de mare de texte, de vreme ce o asemenea acțiune trebuia organizată, aprobată și susținută financiar. De mai multă credibilitate s-au bucurat susținătorii influenței protestante, Ov. Densusianu fiind unul dintre cei care au evidențiat caracterul organizat al traducerii cărților religioase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în sudul Transilvaniei și, în același timp, acțiunile premeditate ale sașilor luterani din Brașov și Sibiu de a-i atrage pe români la luteranism. Cât privește

influența calvină, aceasta s-a manifestat mult mai intens, ajungându-se atât de departe, încât, sub principii calvini ai Transilvaniei, biserica românească risca să fie în pragul disoluției prin calvinizare în momentul unirii religioase de la 1700 cu Biserica Romei³.

Situându-se pe o poziție mult mai echilibrată, alți specialiști au încercat să explice că introducerea limbii române în scris putea fi datorată atât unor factori interni, cât și unor influențe externe, prioritate având, desigur, „necesitatea reală de a comunica în scris prin intermediul limbii naționale”⁴. Este meritul regretatului filolog Ion Gheție de a fi găsit explicații plauzibile privind contextul cultural în care s-au realizat cele dintâi traduceri religioase în limba română și de a fi localizat și datat cu argumente pertinente aceste texte. Fără a fi trecut la husitism, luteranism sau calvinism, românii „au preluat de la propagatorii acestor curente religioase ideea folosirii limbii naționale în biserică, înscriindu-se astfel în curentul general european favorabil acestui act revoluționar pe la mijlocul celui de-al doilea mileniu al erei noastre”⁵. Ei au valorificat astfel oportunitatea de a avea cuvântul lui Dumnezeu în propria limbă, fapt care a deschis drumul traducerii cărților bisericești în limba română. În acest fel, ei s-au raliat la mișcarea europeană de înlocuire a vechilor limbi sacre cu limbile vernaculare, potrivit principiului paulin invocat și de Martin Luther și pe care îl exprima și diaconul Coresi în *Întrebarea creștinească* din 1560 astfel: „întru besereacă mai vârtos cincii cuvinte cu înțelesul meu să grăiesc, ca și alalți să învăț, decât un tunearec de cuvinte neînțelese într-alte limbi”⁶.

Dacă pentru vorbitorii limbilor slave sau pentru greci, în Orientul ortodox, greaca și slavona, ca limbi liturgice, nu puneau probleme majore de înțelegere, când este vorba despre români, aceștia nu cunoșteau limba în care se slujea în biserică, fiind cu atât mai necesară traducerea cărților religioase, atât a celor de lectură bisericească, cât și a cărților bisericești de slujbă. Se impunea, așadar, în spațiul românesc, declanșarea unui proces susținut de traducere a acestor cărți. Până la versiunea românească integrală târzie⁶ a Bibliei, la 1688, s-au realizat traduceri fragmentare, păstrate în manuscris (*Psaltirea Scheiană*,

³ Vezi Ioan Chindriș, *Cultură și societate în contextul școlii Ardelene*, Cluj-Napoca, Editura Cartimpex, 2001, p. 169, p. 225.

⁴ Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei Române, 1974, p. 86.

⁵ Ștefan Munteanu, Vasile D. Țâra, *Istoria limbii române literare*, ediția a II-a, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983, p. 64.

⁶ În Franța, prima traducere integrală a *Bibliei* este din 1478, germanii aveau înaintea *Bibliei* lui Luther (1534) alte 14 ediții germane ale Scripturii, italienii au versiunea integrală a *Bibliei* din 1471, iar, mai în proximitatea noastră, cehii au *Biblia* din secolul al XIV-lea, iar ungurii de la sfârșitul secolului al XVI-lea, din 1590. (Vezi Ion Gheție, *op. cit.*, p. 90.)

Psaltirea Voronețeană, Psaltirea Hurmușachi, Codicele Voronețean) sau tipărite (*Evangeliarul slavo-român* de la Sibiu din 1551–1553; *Tâlcul evangheliilor* sau *Cazania I* din 1567, *Psaltirea* din 1570, *Psaltirea slavo-română* din 1577 ale lui Coresi; *Psaltirea slavo-română* din 1589, tipărită de Șerban, fiul lui Coresi; *Palia* de la Orăștie din 1581–1582), unele dintre ele fiind atestate astăzi numai documentar (*Evangelia și Apostolul*, texte moldovenești din 1532; *Catehismul* de la Sibiu din 1544).

Prima realizare de seamă în materie de traduceri biblice românești o reprezintă *Noul Testament* în versiune integrală, tipărit la Bălgrad (Alba Iulia) în 1648. Este puțin importantă aici controversa privind mobilul traducerii. Ceea ce trebuie subliniat este valoarea lucrării, începând chiar cu textul *Predosloviei către cetitori*, în care se află cea dintâi expunere coerentă a problemelor limbii române literare din acea vreme: existența variațiilor diatopice, nevoia de a folosi cuvinte cu circulație cât mai largă, criteriul de selecție constituindu-l valoarea circulatorie a cuvintelor, necesitatea de a împrumuta cuvinte din limba greacă pentru a desemna pentru prima dată în românește noțiuni noi. După patruzeci de ani, textul de la Bălgrad va fi revizuit de „oamenii locului” și va trece în *Biblia de la București*. Dacă „limba *Bibliei* pentru un popor numai o dată se poate face”, așa cum a susținut mitropolitul Andrei Șaguna⁷, înseamnă că *Noul Testament* de la 1648 s-a constituit în bază pentru tradiția biblică românească, tot astfel cum, pentru *Vechiul Testament*, același rol l-a jucat textul tradus, după un izvor protestant tipărit în 1597 la Frankfurt am Main, de spătarul Nicolae Milescu între 1660/1661 și 1664, în perioada cât acesta îndeplinise o funcție diplomatică înaltă la Constantinopol, în calitate de trimis al domnitorului muntean Grigore Ghica. Faptul că spătarul a folosit acest izvod pentru traducerea textului biblic a determinat prezența în versiunea românească a unui text filozofic, cel dintâi publicat în limba română și intitulat *Pentru sângurul fiitorul gând* sau *Despre rațiunea dominantă*, care va trece în *Biblia de la 1688* și apoi în *Biblia de la 1795*, lipsind ulterior din reeditarea acesteia la Sankt Petersburg (1819), dar regăsindu-se din nou în reeditarea episcopului Filotei al Buzăului (1854–1856). Manuscrisul olograf al spătarului nu s-a păstrat, în schimb s-a păstrat o copie revizuită în ms. rom. 45, aflat astăzi în fondul Bibliotecii Filialei

⁷ *Cunoștințe folositoare despre Sfânta Scriptură, în Biblia adevă Dumnezeiasca Scriptură a Legii cei Vechi și a cei Noa, după originalul celor șeptzececi și doi de tâlcuitori din Alexandria, tipărită în zilele Preainmăltatului nostru împărat Franțisc Iosif I, supt priveghiarea și binecuvântarea preasfințitului domn Andreiu Baron de Șaguna, dreptcredinciosul episcop al Bisericii Greco-Răsăritene Ortodoxe în Marele Principat al Ardealului, comander al Ordinului Leopoldin cesaro.reg. austriac și sfetnic dînlauntru de stat al Maiestății Sale Chesaro-Regești Apostolice. Sibiin, cu tiparul și cu chieltniiala tipografiei de la Episcopia dreptcredincioasă Răsăriteană din Ardeal, la anul domnului 1856–1858, p. VI.*

din Cluj-Napoca a Academiei Române⁸. Traducerea din limba greacă a *Vechiului Testament* nu-i putea lăsa indiferenți pe adepții slavonismului din cultura noastră veche, fapt care a generat un adevărat „război al *Bibliilor*”, în sensul că aceștia, pentru a contracara textul tradus din greacă, au tradus imediat *Vechiul Testament* din slavonă, după *Biblia* de la Ostrog din 1581, autorul versiunii fiind, probabil, Daniil Andrean Panoneanul, unul dintre marii cărturari ai veacului al XVII-lea. Textul se păstrează în ms. rom. 4389, la Biblioteca Academiei Române. Nu este puțin lucru pentru o limbă literară aflată încă într-un stadiu incipient de dezvoltare să aibă cea mai întinsă parte a Scripturii în două variante cvasisimultane.

Problemele cu care se confruntaseră traducătorii din 1648 ai textului biblic, expuse în prefața menționată mai sus, nu erau altele nici după patruzeci de ani, căci limba nu evoluează într-un ritm atât de rapid și nici traducătorii nu pot atinge competențe care să le permită în timp scurt performanțele de dorit. Prin urmare, nu este de mirare că și în prefața semnată de Șerban Cantacuzino a textului tipărit la București în 1688 se vorbește despre „strâmtarea limbii românești”, o sintagmă care definește foarte expresiv dificultatea traducătorilor de a transpune într-o limbă insuficient exersată și îmbogățită un text care ajunsese să fie mai presus de timp și de loc și să devină astfel cel mai citit text din toate spațiile lingvistice și culturale, din toate timpurile. Soluția propusă aici pentru rezolvarea acestei probleme este tot împrumutul și este comparabilă cu aceea din *Noul Testament de la Bălgrad*: „iară încăș având pildă pre tâlmăcitorii lătinilor și slovenilor, precum aceia, așa și ai noștri le-au lăsat precum să citească”⁹.

Dacă numele spătarului Milescu nu a rămas legat de textul *Bibliei de la 1688* este pentru că domnitorul Șerban Cantacuzino, cel care a susținut financiar tipărirea cărții, a dorit să nu-i fie umbrit de nimeni și de nimic meritul de a fi dat culturii române vechi o lucrare de excepție. A intuit de bună seamă faptul că prima tipărire integrală a *Bibliei* în limba română nu avea cum să nu se bucure de faimă, ceea ce s-a și întâmplat, și vreme de aproape 100 de ani acest text și-a trăit nestingherit gloria în toate regiunile locuite de români. Tipărirea integrală a *Bibliei* în limba română a fost un eveniment mult prea important, iar

⁸ Editat astăzi sub titlul: *Vechiul Testament. Septuaginta. Versiunea lui Nicolae Spătarul Milescu (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei)*, ediție de text, prefață, notă asupra ediției, introducere, bibliografie, indice de cuvinte și forme, indice de nume proprii de Eugen Munteanu (coordonator), Ana-Maria Gînsac, Ana-Maria Minuț, Lucia-Gabriela Munteanu, Mădălina Ungureanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016.

⁹ *Biblia de la București (1688)*, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Pars I, *Genesis*, Iași, 1988 (autorii volumului: Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marietta Ujică), p.139.

cartea a devenit repede un reper cultural și lingvistic, astfel încât scăderile firești ale unui text tradus prin metoda literală, ca singura valabilă multă vreme pentru traducerea textelor sacre, să nu fie analizate și aspru criticate. Este adevărat că împotriva acestei metode de traducere se ridicase însuși Martin Luther, care alesese să pună în valoare sensul originar al textului sacru renunțând la traducerea literală, așa cum rezultă din scrisoarea deschisă trimisă eruditului teolog german Wenzeslaus Linck, la 8 septembrie 1530, cu patru ani înaintea tipăririi *Bibliei*: „Căci nu literele limbii latine ca atare trebuie întrebate cum să se vorbească germana, așa cum fac acești prostănaci, ci trebuie să ne uităm în jurul nostru cum vorbește o mamă în casa ei, copiii pe stradă, omul obișnuit la piață și să observăm ce le iese din gură, cum rostesc ei cuvintele, și apoi traducem; atunci ei vor înțelege și vor observa că li se vorbește în limba germană.”¹⁰ Tot acolo el vorbește despre traducere „ca artă și ca muncă”¹¹, despre faptul că traducătorul trebuia „să dețină un mare depozit de cuvinte, ca să-l poată avea la îndemână pe cel potrivit, chiar și atunci când un singur cuvânt nu se potrivește la fel peste tot”¹², dar, în același timp, recunoaște că nu a dat literelor frâu liber prea mult, ci, dimpotrivă, a avut grijă să nu se îndepărteze prea tare de literă, ci să se țină de ea acolo unde textul o cerea¹³. Vedem în toate aceste norme echilibrul care a făcut ca traducerea lui Luther să devină, așa cum am spus, modelul lingvistic pentru aspectul supradialectal al limbii germane.

Citită vreme de 100 de ani de toată seminția românească, *Biblia de la București* s-a constituit în mod firesc și într-un model de limbă, cu precizarea că în textul de la București au trecut destule particularități de grai nordic, moldovenesc și ardelenesc, din cele două texte revizuite, *Vechiul Testament* tradus de spătarul Milescu și *Noul Testament* tipărit la Bălgrad, ceea ce face ca ideea muntenezării limbii literare prin graiul pus în circulație de textul bucureștean să trebuiască privită cu anumite rezerve. Cât despre neajunsurile rezultate în urma traducerii literale a textului *Septuagintei*, asupra acestora se va exprima pentru întâia oară cărturarul iluminist Samuil Micu, cel care a și dat culturii române cea de a doua traducere a *Septuagintei* în limba română. Conștient de neajunsurile textului de la 1688, multe dintre ele explicabile și prin evoluția limbii române literare în cei aproape 100 de ani care trecuseră de la tipărirea acestuia, dar și de imposibilitatea credincioșilor de a mai intra în posesia unui exemplar la atâta timp de la tipărire, Samuil Micu, un traducător cu

¹⁰ Martin Luther, *Scrisoare deschisă despre traducere*, versiune românească de Eugen Munteanu și Mariana Nastasia, cuvânt-înainte, note și comentarii de Eugen Munteanu, în „Transilvania”, nr. 3/2017, p. 18.

¹¹ *Ibidem*, p. 20.

¹² *Ibidem*, p. 19.

¹³ *Ibidem*, p. 20.

mare experiență¹⁴, își asumă realizarea unei noi traduceri a textului biblic, de data aceasta după o versiune a *Septuagintei* datorată lui Lambert Bos și tipărită în 1709 la Franeker, în Olanda, repetându-se astfel situația din urmă cu un secol, când spătarul Milescu folosise o ediție protestantă a *Bibliei*. Textul tradus de Samuil Micu și tipărit de episcopul Ioan Bob în 1795 se înscrie, însă, într-o serie de traduceri ale *Bibliei* care s-au realizat la Blaj începând din 1760. Blajul ajunsese în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea o adevărată capitală culturală românească, de fapt, devenise ceea ce visase episcopul Inochentie Micu-Klein, adevăratul întemeietor al acestei cetăți românești. Elitele grupate în jurul instituțiilor culturale din „Mica Romă” au declanșat aici o adevărată școală de traduceri biblice, astfel că, între 1760 și 1914, textul Scripturii a fost tradus la Blaj de cinci ori, integral sau parțial, patru dintre aceste traduceri fiind păstrate numai în manuscris. Oricine se poate întreba, în mod firesc și cu bună-credință, ce îi va fi determinat pe cărturarii Blajului să traducă de cinci ori *Biblia* în acest interval de timp.

Seria este deschisă de traducerea pentru prima dată în limba română a *Bibliei* după *Vulgata* apuseană. Pentru cei care știu că în urma unirii religioase a românilor ortodocși din Transilvania cu Biserica Romei la 1700 schimbările produse atât în dogmă, cât și în rit au fost ne semnificative și că mentalul colectiv a rămas fundamental unul de tip oriental, traducerea *Vulgatei* poate fi un fenomen greu de explicat. Putem bănuși că episcopul greco-catolic Petru Pavel Aron, inițiatorul și coordonatorul acestei traduceri colective¹⁵, altminteri foarte fidel habitudinilor orientale, a ales să traducă *Vulgata*, textul recept al Bisericii Catolice, pentru că o biserică de esență duală, cum era Biserica Unită, trebuia să aibă textul *Bibliei* în limba română atât în versiunea orientală, *Septuaginta*, cât și în versiunea occidentală, *Vulgata*. Ceea ce nu a intuit episcopul în momentul alegerii izvodului latin a fost bariera care va sta în calea tipăririi și, astfel, a punerii în circulație a textului tradus, un text excepțional sub aspectul limbii folosite, lucru ușor de demonstrat prin citarea câtorva versete¹⁶. Mentalul

¹⁴ Pe care Lucian Blaga îl consideră „întâiul mare scriitor român din Transilvania” (*Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, ediție îngrijită de G. Ivașcu, București, Editura Științifică, 1966, p. 136).

¹⁵ După *Floarea adevărului*, lucrare publicată în 1750 la Blaj și prin care autorii („cuvioșii ieromonași”) urmăreau să explice rațiunile teologice ale unirii și să demonstreze identitatea religiei nou create, *Vulgata de la Blaj* este a doua lucrare datorată muncii în echipă. Sub coordonarea episcopului, angajat el însuși în activitatea de traducere, au lucrat efectiv Grigore Maior, Atanasie Rednic, Gherontie Cotorea, Silvestru Caliani și au reușit să traducă în numai un an (1760–1761) *Vechiul Testament* și *Evangeliiile*.

¹⁶ Facerea, cap 18: „6. Grăbit-au Avraam în umbrariu la Sara și i-au zis: „Grăbește, trei măsuri de făină mestecă și fă pâni supt cărbuni!” / 7. Iară el au alergat la ciurdă și au adus de-acolo un vițal foarte tinăr și bun și l-au dat slujii, carele au grăbit și l-au fiert. / 8. și au luat unt și lapte și vițalul carele l-au fost fiert și l-au pus înaintea lor. Iară el sta

colectiv ortodox nu putea fi decât refractar la un text biblic ce urma un izvod recept în Biserica Catolică. Când Samuil Micu vorbea în *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor* despre „cuvioasele pricini” care au împiedicat tipărirea *Vulgatei*, este posibil să fi avut în vedere nu numai moartea episcopului, ci și reticența mediului greco-catolic din Transilvania, dovadă fiind faptul că la 1795 episcopul Ioan Bob nu a ales pentru tipărire textul lui Petru Pavel Aron, ci textul lui Samuil Micu. *Vulgata* lui Aron a fost tipărită într-o restituire științifică de excepție abia în 2005¹⁷ și de atunci a intrat în atenția cercetătorilor interesați de versiunile românești ale Sfintei Scripturi. Din păcate, rămânerea în manuscris a celui mai întins text tradus din limba latină a împiedicat declanșarea procesului de modernizare a limbii române literare chiar din faza preiluminismului românesc.

Tipărirea însă în 1795 a *Bibliei* traduse de Samuil Micu a făcut ca acest proces de modernizare, dar și de unificare a limbii române literare, să cunoască un ritm susținut, pentru că acest text biblic va fi în continuare textul-fanion pentru ceea ce numim tradiție biblică românească. Aleasă de Ioan Bob pentru a fi dată în tipar, traducerea lui Samuil Micu s-a bucurat de apreciere și dincolo de spațiul greco-catolic și a devenit moștenirea culturală a tuturor românilor, iar românii extracarpatici au retipărit-o în mai multe rânduri, argumentul fiind calitatea limbii literare întrebuițate de neîntrecutul stilist care a fost autorul ei: în 1819, la Sankt Petersburg, pentru românii din Basarabia, în 1854–1856, la Buzău, de către episcopul Filotei, în 1856–1858, la Sibiu, de către Andrei Șaguna și în secolul al XX-lea, în 1914, la București, chiar ediția sinodală fiind tributară osteneții lui Samuil Micu. Dacă în prefețele edițiilor de la Petersburg și de la Buzău se vorbește despre sursa folosită și chiar se fac referiri la calitatea limbii textului de la 1795, o atitudine diferită față de traducerea lui Samuil Micu a avut episcopul Andrei Șaguna, viitorul arhiepiscop și mitropolit al Transilvaniei (de la reînființarea mitropoliei, în 1864). În studiul introductiv

lângă dânsii supt copaciu. / 9. și după ce mâncase, au zis cătră dânsul: „Unde este Sara, muiera ta?” El au răspuns: „Iată, în umbrariu este”. /10. Căruie au zis: „Întorcându-mă, oi veni la tine într-această vreamă, având viață, și va avea fiu Sara, muiera ta”. Carea auzind, Sara au răs după ușa cortului. /11. și era amândoi bătrâni și vechi de zile și încetase Sarei a-i fi cele femeiești. /12. Carea au răs într-ascuns, zicând: „După ce am îmbătrânit, și domnul meu vechiu este, oi sluji desfătării?” /13. și au zis Dumnezeu cătră Avraam: „Pentru ce au răs Sara zicând: «Au doară adevărat voi naște, vechie fiind?» /14. Au doară lui Dumnezeu este ceva cu greu? Precum am zis, Mă voi întoarce le tine într-aceastaș vreamă, urmând viața și va avea Sara fiu”. /15. Tăgăduiu-au Sara, zicând: „N-am răs!”, fiind înfricoșată. Iară Domnul: „Nu-i așa – au zis – ce ai răs!” /16. și sculându-să de acolo, bărbații ș-au îndreptat ochii d-asupra Sodomului; și Avraam mergea împreună, petrecându-i.”

¹⁷ *Biblia Vulgata. Blaj 1760–1761*, Vol. I-V, editor coordonator Ioan Chindriș, coordonare filologică Niculina Iacob, București, Editura Academiei Române.

publicat în *Biblia* de la Sibiu, în § 16, p. XVI, Andrei Șaguna amintește trei ediții mai noi ale textului sacru în limba română: „1. *Biblia* întregă tipărită prin Societatea Biblică Rusească la Petersburg în a. 1819; 2. *Testamentul Nou* tipărit la Smirna în Asia Mică la a. 1838; 3. *Biblia* întregă tipărită în S. Episcopie a Buzăului în a. 1854”, dar nu pomenește nicăieri traducerea lui Samuil Micu. Dacă prin absurd episcopul ar fi fost străin de existența textului de la Blaj, atunci faptul că despre acest text se vorbește explicit în prefețele edițiilor de la Petersburg și de la Buzău, menționate de el între cele trei mai recente, ar fi fost suficient să-i trezească interesul în legătură cu osteneala acestui antecesor al său. În realitate, îl elimină pe Samuil Micu din rândul celor care au trudit la traducerea *Bibliei* în limba română, dar o folosește ca sursă¹⁸ pentru ediția realizată de el. Trecerea sub tăcere a numelui ieromonahului de la Blaj ar putea fi interpretată în cheie dublă: pe de o parte, va fi considerat că menționarea acestui nume ar fi făcut să-i scadă meritele de traducător al *Bibliei*, pe de altă parte, va fi crezut că folosirea unei traduceri provenite din mediul confesional greco-catolic i-ar fi putut zădărnici eforturile depuse pentru reînființarea Mitropoliei din Transilvania, desființată odată cu unirea românilor ardeleni cu Biserica Romei, pentru a scoate astfel Biserica Ortodoxă din Transilvania de sub tutela Mitropoliei sârbești din Carloviț (Karlowitz). Dacă adăugăm și faptul că îi interzisese chiar episcopului Filotei să mai pună în circulație exemplare din *Biblia* de la Buzău și să distrugă exemplarele rămase, atunci se poate face și mai bine lumină în această atitudine disproporționată a lui Șaguna față de textul de la Blaj. Scopul scuză mijloacele, s-ar putea spune. Și cu toate acestea, nu a rămas singura atitudine de acest fel a viitorului mitropolit de la Sibiu. Când Ion Heliade Rădulescu s-a încumetat să tipărească la Paris, în 1858, traducerea sa parțială, *Biblia Sacra que cuprinde Vechiul si Noul Testament, tradusă din bellenesce după a quellor septedeci de I. Heliade R., Paris, in typographia lui Preve si comp., via J. J.-Rousseau, 1858*, scopul traducerii lui Heliade fiind primenirea limbii române, dat fiind faptul că și traducerea *Bibliei* trebuie să reflecte „înaintarea” oricărei limbi, Șaguna s-a lansat într-un atac devastator împotriva cunoscutului autor al *Sburătorului*, care a culminat cu anatema aruncată asupra traducătorului, pe motiv că a îndrăznit să se atingă cu „mâini nesfinte și profane” de Sfânta Scriptură. Este adevărat că textul lui Heliade, împetritat cu numeroase împrumuturi din italiană și îmbrăcat într-un veșmânt ortografic italianizant cel puțin bizar, nu putea apărea decât ca rebarbativ pentru adeptul tradiționalismului ortodox de la Sibiu. Revenind la posteritatea *Bibliei de la Blaj*, trebuie subliniat faptul că însuși textul sinodal al *Bibliei* din 1914 are ca sursă, este adevărat, tot nemărturisită, traducerea lui Samuil Micu. Spre deosebire de

¹⁸ Este puțin important aici dacă Șaguna a folosit direct textul de la Blaj sau prin mijlocirea textului tipărit la Sankt Petersburg.

celelalte reeditări, în *Biblia* sinodală, textul de la 1795 a suferit mai multe modificări, grație efortului susținut de revizuire început încă din 1908¹⁹.

După ce textul de la 1795 fusese retipărit de atâtea ori în spațiul românesc ortodox și în Blajul greco-catolic, s-a dorit și chiar se impunea reeditarea *Bibliei* lui Samuil Micu. Evoluția elitelor blăjene era remarcabilă, fapt care explică și episodul îndreptării lui Eminescu spre „Mica Romă”²⁰. Dorind să cunoască locurile din care provenea îndrăgitul său profesor Aron Pumnul sau poate îndemnat de un alt profesor cernăuțean, Ion G. Sbiera, și, de ce nu, incitat de povestirile colegilor săi gimnaziști proveniți din Transilvania despre frumusețea locurilor lor de baștină, la care se poate adăuga și intenția de a-și trece unele examene în particular²¹, el ajunge la Blaj în primăvara anului 1866. Erudiția Blajului, pe care o vedea la profesorul său și care-l fascinasese cu siguranță pe gimnazistul cernăuțean, era incontestabilă, dar s-a dovedit una închistată în clericalism monahal, incapabilă să citească în cheia potrivită poezia lui Eminescu. Este motivul care a generat atitudinea cărturarului Alexandru Grama, doctor în teologie la Viena, profesor de drept canonic și de istorie bisericească la Seminarul Teologic din Blaj și autor al unor lucrări ce reflectau preocupările sale didactice²² sau înalta sa erudiție teologică²³. *Studiul critic* (Mihail Eminescu. *Studiu critic*) publicat anonim la Blaj în 1891²⁴ este rezultatul unei

¹⁹ Vezi Emanuel Conțac, *Tradiția biblică românească. O prezentare succintă din perspectiva principalelor versiuni românești ale Sfintei Scripturi*, în „Studii teologice”, nr. 2/2011, pp. 191-194.

²⁰ Epitetul atribuit orașului de la confluența Târnavelor este invariabil asociat cu numele lui Mihai Eminescu. El a făcut notoriu acest epitet, pentru că, altfel, sintagma care apare în textul *Odeii* Gimnaziului Grăniceresc Greco-Catolic din Năsăud (ulterior, Liceul Grăniceresc „George Coșbuc”, astăzi, Coelgiul Național „George Coșbuc”), scrisă de poetul Ioan Marte Lazăr și cântată pentru prima dată la 4 octombrie 1863, cu prilejul înființării gimnaziului: „Sâlteze Blajul, mica noastră Romă [s.n.], / Brașovul antic, cu tine Beiușe, / Că pot întinde mână de frăție / Soțului june!”, ar fi fost uitată, odată cu textul poeziei. (vezi Ion Buzăși, *Despre numele Blajului „Roma Mică”*, în „România literară”, nr. 50/2014 (http://www.romlit.ro/index.pl/despre_numele_blajului_roma_mic, accesat la data de 05. 10. 2018, ora 9,34).

²¹ Vezi episodul povestit de George Călinescu în legătură cu examenul la limba greacă cu profesorul Alimpiu Blăjan, cel care se dovedește neînduplecat în fața foii goale a tânărului Eminescu. (G. Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu*, București, Editura pentru Literatură, 1964, p.79).

²² *Introducere în cărțile Sfintei Scripturi*, Blaj, 1878; *Elemente de istorie universală și particulară a bisericii*, Blaj, 1779; *Istoria universală a bisericii*, Blaj, 1779; *Istoria Bisericii Române Unite cu Roma*, Blaj, 1884.

²³ *Instituțiile calvinești în biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895.

²⁴ Reeditat recent (Alexandru Grama, *Mihail Eminescu. Studiu critic*, ediție îngrijită de Ioan Chindriș și Niculina Iacob, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2014)

ambianțe, al unei mentalități bine definite istoric. Trebuie adăugat aici, pentru a întări afirmația de mai sus, faptul că acele personalități ale Blajului care fuseseră contaminate de efluviul romantic și scriau poezie au fost nevoite să publice într-un adânc anonim „versurile romanticești”, textele apărând sub pseudonime dintre cele mai ciudate, ***Z, X, Y, sau chiar fără nici un pseudonim²⁵. Exagerările târzii ale erudiției blăjene, cantonată în teologie, filologie și istorie, dar și potențată de spiritul prin excelență clerical al Blajului, au determinat aceste reacții disproporționate când este vorba de a-și înțelege epoca în care trăiau. Aceeași erudiție era însă benefică pentru realizarea unei versiuni biblice în care să nu se reflecte simpla adaptare la normele limbii literare, ci să reprezinte un pas înainte spre hermeneutica biblică. Așa se face că profesorul de studiu biblic Victor Smigelschi a reluat textul lui Samuil Micu, însoțit de un număr impresionant de note, comentarii și explicații proprii ce se desfășoară pe multiple planuri, rezultatul constituindu-se în cea dintâi versiune exegetică a *Bibliei* în limba română, înaintea *Bibliei* diortosite de mitropolitul Bartolomeu Anania. Din păcate, textul a rămas în manuscris până astăzi (la Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, Fondul Blaj, sub cota: ms. rom. 284, vol. I-VI), deși șpalturile care se păstrează cu fragmente din *Cartea Facerii* și din *Evangelii*, tipărite în deceniul Primului Război Mondial, atestă în mod clar intenția de a tipări textul. Numai că, așa cum rezultă dintr-o însemnare publicată în presa vremii, *Biblia* nu s-a tipărit „din cauza unor scârbe și cabale popești”, semn clar că tipărirea Sfintei Scripturi, altminteri un fapt prin excelență spiritual, este atinsă de multe ori de aripa nu întotdeauna binefăcătoare a politicii ecleziastice sau a celei laice.

Contribuția lui Samuil Micu la fixarea limbajului biblic românesc, la modernizarea și la unificarea limbii române literare a fost covârșitoare și datorită acestei posterități generoase a *Bibliei de la Blaj*, căci prin reeditările menționate ea s-a lățit în toată românimea și i-a stimulat pe cei care au folosit-o în reeditările lor să șlefuiască limbajul textului de la care porneau, tot astfel cum ieromonahul de la Blaj, la rândul lui, a înțeles că, într-o altă etapă din evoluția limbii române literare, pornind de la textul tipărit la București în 1688, era nevoie de un stil unitar și de o așezare a graiului în concordanță cu această evoluție. La sfârșitul secolului al XX-lea, o echipă de cercetători condusă de regretatul istoric al culturii Ioan Chindriș a reluat într-o excepțională ediție diplomatică textul lui Samuil Micu. Cu susținerea financiară a papei Ioan Paul al II-lea, textul s-a tipărit la Vatican, unde s-a și lansat, prilej cu care Sanctitatea Sa a acceptat să devină membru de onoare al Academiei Române, o demnitate

tocmai pentru a-l face cunoscut, astfel încât să nu mai vorbim despre Grama numai din auzite.

²⁵ Vezi Ioan Rusu, *Scrieri*. Ediție de Ioan Chindriș și Niculina Iacob, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2010, p. 31-47.

laică pe care legile Vaticanului nu o acceptă. De aceea Karol Józef Wojtyła este astăzi membru de onoare al Academiei noastre.

Prefețele *Bibliilor* tipărite în secolele al XX-lea și al XXI-lea uită adesea să-l menționeze pe Samuil Micu între cei care au contribuit la „facerea” *Bibliei* în limba română. Este adevărat că *Biblia de la București* s-a aflat la temelia limbajului biblic românesc, dacă cităm vorbele lui Șaguna („limba *Bibliei* pentru un popor numai o dată se poate face”) și le înțelegem, în mod evident, nuanțat, dar, dacă ne place adevărul și dacă vrem să-l respectăm, atunci numele lui Samuil Micu nu trebuie să lipsească din nici o ediție a *Bibliei* în limba română, ortodoxă, greco-catolică sau supraconfesională.

Școala de traduceri biblice de la Blaj a manifestat interes pentru mai multe izvoade ale textului sacru, dar s-a dovedit și inițiatorul unor experimente filologice la nivelul acestuia. Cum s-a văzut, Petru Pavel Aron s-a îndreptat spre textul latinesc, Samuil Micu spre cel grecesc, era deci timpul ca și originalul ebraic să se bucure de atenția cărturarilor blăjeni. S-a și întâmplat acest lucru la începutul secolului al XIX-lea, când profesorul Teodor Pop a dat o asemenea traducere, fragmentară însă. El a ales dintre cărțile poetice și profetice ale *Vechiului Testament: Psaltirea, Proverbele, Cântarea Cântărilor, Ecclesiastul, Isaiia, Ieremia, Plângerea Ieremieii, Iezechiil și Daniil*, numai că dintre acestea singura tipărită a fost *Psaltirea*, în al cărei titlu complet²⁶ se precizează *expressis verbis* că a fost tradusă din ebraică. Celelalte cărți se păstrează în manuscris la Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, Fondul Blaj, sub cotele mss. rom. 57, 59. Nefiind tipărit integral, textul lui Teodor Pop nu putea contribui major la îmbogățirea limbajului biblic românesc și, implicit, la creșterea limbii române literare, dar, ca orientare către un original ebraic, traducerea lui merită atenția cercetătorilor.

Când vorbim despre inițierea unor experimente filologice inedite ale școlii de traduceri biblice de la Blaj, nu putem să ne ducem cu gândul decât spre filologul prin excelență, Timotei Cipariu, care printr-un astfel de experiment și-a propus modernizarea limbajului biblic românesc. În acest scop, el a reluat textul *Bibliei de la București*, în care a introdus cuvinte latinești vechi, uitate din varii cauze, dar a folosit și împrumuturi latine și neolatine ce îl pot uimi pe cititorul textului încheiat la 1870 și rămas, firește, tot în manuscris (la Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca, Fondul Blaj, sub cota: ms. rom. 209). Numai uimit poți fi atunci când citești: *Ci numai la casa tatălui mieu să mergi și la **afinii** miei. Și vei lua muiere feciorului mieu de acolo.* (Fc 24,38); *Să nu primești auz în deșert, să nu fii **amic** cu cel strămb, ca să fii mărturie strămbă.* (Iș 23,1); *Celor mai mulți vei mulți moștenirea și celor mai puțini vei împuțina moștenirea lor.*

²⁶ Cu titlul complet: *Psaltirea sau Cartea psalmilor de pre limba evreiască tradusă românește de fostul preanonat domn Teodor Pop, prepositul capitolului greco-catolic din Blaj și profesor S. Scripturi, Blaj, 1835, cu tipariul Seminarului.*

Fieștecăruiă după cum **s-au calculat** i se va da moștenirea lor. (Nm 26,54); Și făcu Noe toate câte **a demandat** lui Dumnezeu, așa a făcut. (Fc 6,22); Și **denunțară** fiii lui Iosif lui Isus, zicând: „Pentru ce ne-ai moștenit pre noi în o moșie și în o parte? Și eu popor mult sum și Dumnezeu m-a binecuvântat”. (Is N 17,14); Pământul carele a dat Domnul înaintea fiilor lui Israil, pământ de **nutrimentu** animalului este. (Nm 32,4); **Onorează** pre tatăl tău și pre mama ta (Iș 20,12); După aceasta a îngropat Avraam pre Sarra femeia lui, întru peștera țarinei, cea îndoită, care este **vis a vis** Mamvriei. Aceasta este Hevron, întru pământul lui Chanan. (Fc 23,18) etc. Nu știm dacă a intenționat să o publice, deși e puțin probabil ca cineva să realizeze o versiune integrală a *Bibliei* cu alt scop, cert este însă că nu a făcut-o, poate și pentru că avea în față exemplul lui Ion Heliade Rădulescu, a cărui *Biblie* tipărită la Paris în 1858 stârnise întreaga mânie a episcopului Andrei Șaguna, culminând cu anatema aruncată asupra autorului ei.

Dincolo de deceniul al doilea al secolului al XX-lea trebuie să menționăm alte versiuni ale textului sacru, precum: *Biblia* tradusă de Gala Galaction, Vasile Radu și Nicodim Munteanu, tipărită la București în 1936, *Biblia* tradusă de Gala Galaction și Vasile Radu, tipărită tot la București în 1938, *Biblia* sinodală din 1944 a ierarhului Nicodim Munteanu, urmate de alte ediții sinodale în 1968, în 1982, *Biblia* diortosită de Bartolomeu Anania, în 2001, *Biblia* sinodală din 2008, la care se adaugă, desigur, ediții protestante, romano-catolice, supraconfesionale sau interconfesionale ale *Bibliei*, dintre care menționăm *Biblia* tradusă de Nicolae Cornilescu (1921, 1924, 1931), *Septuaginta de la Iași* (2004–2011), inițiată de biblistul și patrologul Cristian Bădiliță, sau *Noul Testament* tradus tot de Cristian Bădiliță începând din 2009.

Cum foarte sugestiv se exprima Lucian Blaga, „întâile traduceri ale *Bibliei* în limbile naționale moderne (...) reprezintă adevărate acte de așezare și întemeiere ale unor limbi literare.”²⁷ Nu a fost altfel în spațiul românesc, iar limba română literară în care se vor exprima în traduceri sau în scrieri originale generații după generații este rezultatul șlefuirii limbii mai întâi în traduceri religioase, indiferent dacă acestea au fost texte biblice, texte de doctrină religioasă, texte omiletice, texte de ritual sau texte de rugăciune. Pe bună dreptate, acestea reprezintă temelia pentru tot ce s-a exprimat ulterior în limba română.

Bibliografie:

Monografii:

Biblia de la București (1688): în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Pars I, *Genesis*, Iași, 1988 (autorii volumului: Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marietta Ujică).

²⁷ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 164.

- Biblia Vulgata. Blaj 1760–1761*, Vol. I-V, editor coordonator Ioan Chindriș, coordonare filologică Niculina Iacob, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Blaga, Lucian (1966): *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, ediție îngrijită de G. Ivașcu, București, Editura Științifică, 1966.
- Călinescu, George (1964): *Viața lui Mihai Eminescu*, București, Editura pentru Literatură, 1964.
- Chindriș, Ioan (2001): *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, Cluj-Napoca, Editura Cartimpex, 2001.
- Gheție, Ion (1974): *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei Române, 1974.
- Grama, Alexandru (2014): *Mihail Eminescu. Studiu critic*, ediție îngrijită de Ioan Chindriș și Niculina Iacob, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2014.
- Munteanu, Ștefan; Țâra, Vasile D. (1983): *Istoria limbii române literare*, ediția a II-a, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- Rusu, Ioan (2010): *Scrieri*. Ediție de Ioan Chindriș și Niculina Iacob, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2010.
- Veciul Testament. Septuaginta. Versiunea lui Nicolae Spătarul Milesco (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei)*, ediție de text, prefață, notă asupra ediției, introducere, bibliografie indice de cuvinte și forme, indice de nume proprii de Eugen Munteanu (coordonator), Ana-Maria Gînsac, Ana-Maria Minuț, Lucia-Gabriela Munteanu, Mădălina Ungureanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2016.

Articole:

- Conțac, Emanuel (2011): *Tradiția biblică românească. O prezentare succintă din perspectiva principalelor versiuni românești ale Sfintei Scripturi*, în „Studii teologice”, nr. 2/2011, pp. 191-194.
- Luther, Martin (2017): *Scrisoare deschisă despre traducere*, versiune românească de Eugen Munteanu și Mariana Nastasia, cuvânt-înainte, note și comentarii de Eugen Munteanu, în „Transilvania”, nr. 3/2017, pp. 14-25.

Studii în volume:

- Munteanu, Eugen (2010): *Sulla tradizione biblica romena. Dissociazioni di principio*, în *Atti del Congresso Internazionale «La Tradizione biblica romena nel contesto europeo»* (Venezia, 22-23 aprilie 2010), Eugen Munteanu, Ana-Maria Gînsac, Corina Gabriela Bădeliță, Monica Joița, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010.